

Sanat Kavramı İle İç Göç İlişkisi Üzerine Düşünceler

Sanat ve göç insan varlığının yaşamsal süreci içerisinde sürekli varolan olgulardır. Göç olgusu temelinde sosyal bir hareket olmasına karşın ekonomik yaşamdan kültüre kadar yaşamın her yönünü etkileyen temel değişim aracıdır. Sanat olgusu ise insan varlığının öznel bir tavrı olmasına karşın, o öznel tavrın oluşmasında toplumsal yapının etkisi rededilemez bir gerçekliktir. Dolayısıyla toplum yapısının biçimlenmesinde etkisi olan göç olgusunun doğrudan ya da dolaylı olarak sanat olgusu üzerinde etkisi sözkonusudur.

Bu bildiri çerçevesinde Türkiye Cumhuriyeti'nde gerçekleşen göç hareketlerinin nedenleri, göç hareketleri sonrasında gerçekleşen sosyo-ekonomik değişimler, bunların sosyolojik sonuçları ve çözümleri için neler yapılmalı gibi noktalarda herhangi bir sorgulama yapılmayacaktır. Bu bildirin temel amacı son 50 yılda Türkiye'de çok ciddi boyutlarda kırsal kesimden kente yönelik olarak gerçekleşen göç sonrasında biçimlenen toplumsal ve kişisel kimliklerin sanat olgusu ile ilişkilerini irdelemek; bu ilişkinin doğru kurulabilmesinin yolunun nasıl olduğu sorgusunu yapmaktır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyo-ekonomik yapısının biçimlenmesinde iç göçün etkisi rededilemez bir gerçektir. Bu etki sanat kavramının farklı biçimlerde algılanmasına ve buna bağlı olarak farklı biçimlerde tanımlanmasına neden olmuştur. Bu durum sanat olgusunu da popülizme alet etme anlayışını ortaya çıkarmıştır. Bunun sonucu olarak yeterince dikkatli davranılmaması sonrasında sanat olgusu içerisinde değerlendirilemeyecek çalışmalar "sanat", bu çalışmalar içinde bulunan bireylerde "sanatçı" kavramlarıyla tanımlanarak, toplum bireylerinin bundan hareketle değerlerini oluşturmaya yönlendirilmişlerdir. Ancak sunulanların değersizliği, toplum bireylerinin değerlerini değersizleştirmekte ve toplumun yoz kültür egemenliği altına girmesine neden olmaktadır.

Göç konusunu son yıllarda bir çok sanatçının sanata ilişkin yaratma süreçlerinde kullandıkları görülmektedir. Bunlara ait çalışmaları çeşitli etkinliklerde görmek mümkün olmaktadır. Ancak bu çalışmalar özellikle göç sonrası kentlere yerleşen insanların kimliksizleşme, yeni kimlikler kazanma ya da yabancılaşma süreçlerinin bir saptaması ve buna dikkat çekmesi doğrultusunda gerçekleşmektedir.

Dolayısıyla yaratma süreçleri sonrasında ortaya çıkan eserlerde yansıyan göç bu eserler için konu olmaktan öteye gitmemektedir. Ya da gerçekte bildiğimiz şeyleri farklı bakış açılarıyla dikkat çekmek amacıyla yeniden ortaya koymaktır.

Ancak sanat kavramı, toplumun ve toplum bireylerinin "kalitesinin" belirlenmesinde önemli bir etkisi olan yaratma süreçlerini ve bu yaratma süreçlerinde gerçekleşen biçimlenmeleride ifade etmektedir. Dolayısıyla toplum bireyleri tarafından tanınmaz olan sanat kavramı olgusal değişimleri sergilemekte bu değişimler zayıf değerler karşısında yoz kültürün egemen olmasına neden olmaktadır.

Bu durumu şöyle açıklayabiliriz; Kırsal kesimde sömürüye dayanan değil, değerler ortaklığı üzerine kurulan bir toplumsal sözleşme egemendir. Ancak tüm bunlar sanayi devrimiyle birlikte yıkılmıştır. Sanayileşmenin beraberinde getirdiği durağan toplum yerine değişen bir topluma geçiş, kimlik boyutunu da etkilemektedir. Dolayısıyla sanat gerçek yeniliği sunmanın yanında zaman zaman paylaşılan yaşantıların ifadesi ve simgesi haline dönüşmüştür.

Türkiye'de devlet, göçlerin yönlendirilmesine müdahil olmamış, daha çok gelişmeler karşısında günlük politikalar ve siyasi müdahalelerle yetinme durumunda kalmış hatta zaman zaman uyguladığı politikalar nedeniyle göç tetiklenmiştir. Böylece göç edenlerin geldikleri kentlerde başlarının çaresine bakmak zorunda kalmaları sonucunda gecekondü bölgeleri

oluşmuş ve bu nedenle kentlerimiz büyük bir köy haline gelmiş, köy yaşamında görülen gündelik yaşam manzaraları, olağan görüntüler haline dönüşmüştür.

1960'lı yıllarda Haldun Taner'in yarattığı Keşanlı Ali ve 1970'li yıllarda Yılmaz Güney'in sergilediği tipler, büyük kentlerdeki gecekondu bölgelerinde yaratılan mitosların kahramanları olarak karşımıza çıkarken, günümüzde bunun örneklerini oluşturan "Deli Yürek", "Kurtlar Vadisi" ve "Pusat" adlı dizilerdeki kahramanlar da benzer profilleri ortaya koymaktadır. Bir zamanlar aşağı kültür olarak görülen ya da görmezden gelinen arabesk olgusu Türk Popu'nun patlaması yardımıyla 90'lı yıllar boyunca kent kültürü içine eklenmiştir. Aslında oturmuş ve klasikleşmiş kültürler zaman içerisinde kendi dinamiklerini yıpratarak iyi ya da kötü irdelemesi yapmadan, herhangi bir nedenle ortaya çıkan yeni oluşumlar karşısında sağlam bir direnişle duramayıp değişmeye ve hatta yozlaşmaya başlar ki; Bunu tarihsel süreç içerisinde Gotik dönemin sonunda antik dünyadan hareketle biçimlenen Rönesans anlayışında, daha sonra maniyerist süreçle değişerek ortaya çıkan ikinci klasik Barok Üslupta, Barok Üslubun değişimiyle ortaya çıkan Rokoko sonrasında yine antik kültürden hareketle Neoklasik dönem gibi yeni bir devinime giren süreçlerde görebiliriz. Dolayısıyla sanat tarihi çerçevesinde ele aldığımız bir çok kültürde klasik ve klasikten sonra gelişen bozulmadan sonra yeniden klasik sürecin yaşandığını görebiliriz. Dolayısıyla Türkiye'de Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren batı normları çerçevesinde biçimlenen kent kültürü göçler sayesinde farklı kültür değerleriyle karşılaşınca önce bunu yadırgamıştır. Süreç içerisinde, göçenlerin şiveleri kentliler için aralarında yapılan espirilere bir malzeme haline dönüşerek kanıksanmaya başlanmış, gündelik yaşantı içinde yeni bir tad, yeni konuşma biçimi ve ilişkiler zaman içinde kentlileri etkisi altına alarak dönüştürücü bir güç haline gelmiştir.

Büyük kentlerin insanlar arasındaki temel bağların zayıflamasına neden olduğu bir gerçektir. Kırsal yerleşim birimlerinde çok daha güçlü olan akrabalık bağları ve geniş aile yapısı kentte zayıflamaktadır. Ya da böyle olması beklenir. Ancak yoğun göçler nedeniyle aynı yerden göç eden insanlar kentlerdeki aynı bölgelere yerleşerek, kentin ezici yapısına karşı birbirlerine dayanarak karşı koymaya çalışmışlar, göç ettikleri yerlerdeki yaşamsal değerlerini aynen devam ettirmişlerdir.

Son dönemlerde yukarıda sözünü ettiğimiz gibi 90'lı yıllarda göçle gelen kültür baskını altına giren kent kültürü, yavaş yavaş kendine gelmeye başlayarak, kaybettiklerini geri alma savaşına girmiştir.

Kültürün en önemli özelliği kolay etkilenebilirliğidir. Bu özellik yeni dönüşümlerin oluşurulması adına iyi yanını oluştursa da kötü etkiler karşısında kendisini yozlaştıracak evrensel düzeyin altına düşürecek evrensel boyutlardan koparacak etkilere de açıktır. Kültürün önemli paydaşlarından birini sanat oluşturmaktadır. Sanat toplumun değerlerini belirleyebilmesinde önemli bir gereksinimdir. Çünkü Sanat kavramı adı altında sunulanlar toplum bireyleri tarafından "iyi" niteliğiyle algılanacak ve bu bireyler kendi değerlerini iyi olduğunu düşündükleri bu değerlere göre ayarlayacaklardır.

Sanat ile toplum arasındaki ilişkinin doğru biçimde gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu ilişkinin doğru biçimde gerçekleşmesinin temelinde ise sanat olgusunun doğru tanımı yatmaktadır. Zaman zaman toplum içerisinde bir sanat hareketi var sayılabilir. Fakat bu hareketlilik spekülasyonların bir sonucu olarak gerçekleşir. Bu spekülasyonun temelinde para konusu yatmaktadır. Böylece para sorunu sanat sorununa karışmış hale gelmektedir. Para'yı en üst değer haline getiren ekonomik sisteme sahip toplumlarda sanat olgusunun da bu etki altında kalmasına şaşırılmamalıdır.

Sanat ekmek ve su gibi gereklidir. Sanat günlük yaşamın ayrılmaz bir parçası olmalıdır. Yaşamın içinden çıkan bir insan etkinliği olarak sanatın, insanlıkla yaşıt olduğu söylenmektedir. Ancak sanatın bir olgu olarak farkına varılması, tanımlama ve tanıma süreci ise Platon ile birlikte yaklaşık 2500 yıl öncesine dayanmaktadır. Platon' dan itibaren farklı

kültürlerden, farklı disiplin ve kesimlerden sanatın tanımlaması ve sınıflandırılması konusunda birçok düşünce üretilmiştir.

Bu doğrultuda yapılan kategorik yaklaşımların temelini, bilgi teorisi yöntemleri oluşturmaktadır. Antik dönemden itibaren bilgi teorisinin yöntemleri ile gerçekleştirilen sanatı anlama ve tanıma çabaları bilimsel tavra ait olan “gelişme” ifadesinin sanat için kullanılmasına neden olmuştur. Sürekliliğin, gelişmeyi içeren bir sonucu ortaya çıkarmasını bekleyen bilim için “gelişme” ifadesi doğaldır. Çünkü bilim içinde, insan ile nesne arasındaki ilişki ve süreç; algı, gözlem, deneme ve sınama olarak gerçekleşirken; Sanat içinde görme, sezme ve yaratma şeklinde gerçekleşmektedir. Bu çerçevede, bilimsel disiplin içinde kavranılan şey genel, sanatta ise kavranılan tamamen öznel ve bireyseldir.

Sanatın tanımlanması ve sınıflandırılması sorunu; ne sanatın ne de sanatçının sorunudur. Ancak, bilgi teorisi çerçevesinde hareket ederek sanatı inceleyen bilimler belli kalıplar ortaya koymaktadır. Bu kalıplar hem toplum bireyleri hem de sanatçılar üzerinde olumsuz etkiler oluşturmaktadır. Toplum bireyleri, sanatı inceleyen bilimlerin ortaya koyduğu veriler ve bu veriler çerçevesinde yapılan sanat sınıflamaları ile sanat olarak nitelenen şeyleri tanır. Bu tanıma, ‘değer’ olanı bilmeye neden olur ve bu şekilde değer olanı bilecek olan bireyler, bu ‘değeri’ yaşamlarına dahil edeceklerdir. Diğer yandan sanatçılar üzerinde baskı oluşacak ve bu baskı sınırlılık getirecektir. Sanatın yapısına aykırı olan sınırlılık nedeniyle sanatın sahip olduğu ifade zenginliğinden habersiz olunacağından, sanatçı şartlanmışlıktan kurtulamayacağı için yüksek benliğe ulaşması mümkün olmayacaktır.

Bu sorun, Platon’dan bu yana tarihsel süreç içerisinde gelişen, felsefe, sosyoloji, psikoloji ve sanat tarihi gibi bilimlerin kendi disiplinleri çerçevesinde ortaya koydukları bir sorun olmuştur.

Sanatı inceleyen bilimlerin her biri, sanatın unsurlarından, yani sanatçı, sanat eseri ya da alıcıdan birini seçerek incelemişlerdir. Örneğin, sanatçı psikoloji biliminin, sanat eseri sanat tarihi ve felsefenin, alıcı ise sosyoloji biliminin incelemek üzere seçtiği sanata ilişkin unsurlardır.

Ancak bu bilimsel disiplinlerin, incelemek üzere seçtikleri sanata ilişkin unsurlardan hareketle sanatı tanımlamaya çalışmalarına karşın, ortak bir tanımda buluşamadıkları görülmektedir. Bunun nedeni, her disiplinin kendi bakış açısından bir tanımlamayı ortaya koymasıdır. Dolayısıyla, sanatın tanımlanmasında ortaya çıkan bu karışıklık sanat sınıflaması ile ilgili sorunlar yarattığı gibi, sanatı doğru tanımaya ihtiyaçları olan toplum bireyleri üzerinde de olumsuz etkilerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu aşamada, sanatın tanımlanması görevinin; sanatı inceleyen farklı bilimsel disiplinler yerine, bu disiplinlerin incelemeleri sonrasında ortaya koyduğu verileri senteze ulaştıran yöntemleri geliştirebilecek ve bu sentez çerçevesinde sanatın tanımlamasını yapabilecek; ortak bir disipline verilmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu disiplin Sanat Teorisi olmalıdır.

Henüz yeterince farkedilmeyen Sanat Teorisi dünyada ve Türkiye’de yeni yeni yerine oturmaktadır. Ancak, bu güne kadar yukarıda sözünü ettiğimiz bilimsel disiplinlerin, anlayışları çerçevesinde farklı yaklaşımlar sergilemeleri nedeniyle sanat tanımlarında olduğu gibi sanat sınıflamalarında da çeşitlilik yaşanmaktadır.

Antik dönemde ortaya çıkan bu sanat sınıflamasının temel amacı, insan tarafından yapıları doğal olandan ayırmaktır. Ancak yarar amacı taşıyan nesnelere ile hiç bir şekilde çıkar gözetmeksizin yalnızca hoşlanmak amacıyla seyredilmek üzere üretilen nesnelere birbirinden ayırmak için rönesans döneminde başlayan çaba, 18. Yüzyılda “güzel sanatlar” ifadesi ile temel bir ayrıma ulaşmıştır. Burada ortaya konulan çaba antik dönemden farklı olarak, sanat ile zanaat ifadesinin karşılığı olan uygulamaları ve bu uygulamalar sonrasında ortaya çıkacak nesnelere birbirinden ayırmaktır. Bu bağlamda Kant ve Hegel sanat adına yaşanacak sürecin temelinde özgürlük bulunduğunu vurgulamaktadır.

Buradan da anlaşılacağı gibi sanat, özgürlüğü kısıtlayacak hiç bir sınırı kabul edemez. Önceden belirlenmiş herhangi bir işlev yada amaç, sanatsal süreç içerisinde üretilen sanat nesnesi açısından baskı oluşturmaktadır. Dolayısıyla baskı altında yaşanan süreci sanat olarak adlandıramayız.

Bu anlayış çerçevesinde sanatı şöyle tanımlayabiliriz: “Sanat, insanın yüksek benliğinin devingen bir süreç sonrasında bir başka boyutta varolmasıdır. Bu varoluşun göstergesi sanat nesnesidir.”

Nilgün Kırcıoğlu'nun “sanat yalnızca yapılır. O, ancak yapıldıktan sonra bir şeydir” saptamasını dikkatle ele almak gerekmektedir.

Buna göre sanat; nesnesi olduğu için vardır. Nesnesi yoksa, yoktur. Bu nedenle yapılacak sınıflamanın nesnenin özelliklerinden hareketle yapılması gerekmektedir. Dolayısıyla ilgili her türlü unsurdan söz etmenin temelinde sanat nesnesi yatmaktadır. Yani bir ressam, heykeltıraş ya da bestekarın sanatçı kimliğini kazanabilmesi için, yaptığı nesnenin, sanat nesnesi özelliğini taşıması gerekmektedir.

Ayrıca Mimesis'ten Katharsis'e, kavramsallaşmış içerikten günümüze ulaşan sanata ilişkin söylemlerin temelinde sanat nesnesi yatmaktadır. Sanat tarihi biliminin kendi disiplini çerçevesinde ortaya koyduğu yaklaşım, Sanat olgusunun toplum bireyleri tarafından tanınması konusunda tahribat oluşturmaktadır. Bu tahribat sonucunda, “Mutlu Olma Sanatı” ; “Sevme Sanatı” , “Güzel ve Etkili Konuşma Sanatı” , “Yönetim Sanatı” v.b. gibi çalışmalarda olduğu gibi bir işin iyi yapılabilirliğini sanat olarak niteleyen kitap isimleri karşımıza çıkmaktadır.

Sanatın ne olduğu, sanatın sınıflandırması v.b. konular ne toplumun ne de sanatçının sorunu değildir. Sanatı inceleyen bir çok bilim içerisinde salt nesneyi temel alarak sanatı kavramaya çalışan “Sanat Tarihi'dir.” Sanat Tarihi de diğer bilimler gibi genel ve tipik olanı kavramaktadır. Dolayısıyla bir genelleme ve tiplmeyi ortaya koymaktadır. Buna göre, nesnesi resim olan bir süreci RESİM SANATI olarak adlandırmaktadır. Böyle bir ayırlamanın günümüze yansması olarak; üretilen her resmin sanat eseri; bu nesneyi üreten her ressamın da sanatçı olarak algılanmasına neden olmaktadır.

Böyle bir yaklaşımın ortaya koyduğu çarpık anlayışın örneklerini yayın organlarında, broşürlerde ya da kataloglarda görebiliyoruz. Bugün sayıları oldukça fazla olan galerilerde açılan her sergi sahibi, bu sergilerle ilgili haber yazılarında, broşür ve kataloglarda sanatçı olarak tanıtılmakta ve sergilenen her nesne sanat eseri olarak nitelenmektedir.

Burada olduğu gibi, kullanılma amacı, hammadde ve teknikten hareketle yapılan sınıflamanın nedenini materyalist sanat yönteminde bulmamız mümkündür. Materyalist sanat yöntemine göre ilkel bir sanat yapıtı, kullanılma amacı, hammadde ve teknikten oluşan üç etkenin ürünüdür. Bunları temel alarak sanat sınıflamasının yapılması ile, “sanat” kelimesi, iyi yapabilirlik ifadesi ile özdeş hale gelmektedir. Yani herhangi bir işin yada nesnenin iyi yapılabilmesine “sanat” nitelemesi yapılmaktadır. Böyle olunca “SANAT” olgusunun ifadesini bulduğu eylem ya da nesnenin ne olduğu konusunda karışıklık ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu karışıklığın ortadan kalkması için öncelikle, kullanım amacını, hammaddeyi ya da tekniği temel alarak yapılacak sanat sınıflamasından kurtulmamız gerekecektir. Çünkü bu üç unsur sanat olarak adlandırılan sürecin ikincil, üçüncül etkenleridir. Bu nedenle sanatçının seçimi olan birincil etkeni ortaya çıkarıp, bunları temel alarak sınıflamanın yapılması gerekmektedir

Yukarıda aktarılmaya çalışılan sanat sınıflama çabalarının, toplum bireyleri üzerinde, sanatın tanınması konusunda oluşacak olumsuz etkilerin temel nedeni olduğu düşünülmektedir. Toplumumuzun bugünkü durumu, olumsuz etkiler sonrasında ortaya çıkan yapının açık örneğini oluşturmaktadır.

Sanatı sınıflamaya çalışan bilimsel disiplinler, gerçek yanlışı sanatı sınıflamaya çalışarak yapmışlardır. Bilgi teorisi çerçevesinde ele aldıkları “Sanat”ın olgu olduğunu gözardı

etmişlerdir. Bu nedenle, olgu olan sanat, bilgi teorisi çerçevesinde ele alındığında nesnel gerçeklik boyutunda algılanmaktadır. Buradan hareketle “sanat yapmak” ya da “sanatı almak” gibi ifadelerle ilişkilendirilen sanatın, toplum bireyleri tarafından tanınması konusunda sorun yaşanmaktadır. Dolayısıyla, sanatı sınıflama çabasından vazgeçmemiz gerekmektedir. Bu çabalar devam ettiği sürece, bugün bir çok üniversitede fakülte adı olarak kullanılan “Güzel Sanatlar” ifadesi, yanlış olmasına rağmen kullanılmaya devam edecektir.

Sınıflandırma, sanatın kendisi ile değil, varoluş boyutu ile ilgilidir. Sanatın tanımı içerisindeki varoluş ifadesi, varetmeyi içermektedir. Varetme; devingen süreç içerisindeki insan ile ilişkilidir. İnsan bu süreç içinde yüksek benliğini varetmek amacıyla farklı yollar izlemektedir. Sınıflandırılması gereken Var Etme Yolları’dır. Bilgi teorisi çerçevesinde yapılacak bir sınıflandırma ancak şöyle yapılabilir: (1) Yüzeyde Var etme, (2) Hacimle Var etme, (3) Sesle Var etme, (4) Sözle Var etme ve (5) Bedenle Var etme.

Yapılan bu sınıflama ile ortaya konulan var etme yollarının her birinde kendine özgü yöntem, teknik ve malzeme kullanılmaktadır. Her yolda yaşanan var etme süreçleri sonrasında o yola özgü bir nesne ortaya çıkmaktadır.

Bu aşamada şunu belirtmek gerekmektedir. Yukarıda “sanat sınır kabul etmez” demiştik. Yapılan bu sınıflamada sınır olup olmadığı konusu şüphe oluşturabilir. Ancak sınıflama sırasında temel alınan unsurları ‘var etme’ sürecine girmeden önce sanatçı seçmektedir. Bu seçimi yapmadan önce sanatçı en iyi süreci ve bu süreç sonunda ulaşılabilecek sonucu kestirmiş olmalıdır. Belki süreç içerisinde bir çok sorunla karşılaşabilir ama bunları aşmak zorundadır. Dolayısıyla sanata ilişkin her süreçte, inanç ile şüphe arasındaki diyalektik ilişki yaşanmalıdır. Bu durum yaratmanın temel paradoksudur. Sanata ilişkin var etme süreci yaşayan sanatçı, sürecin başından itibaren özgürdür.

Sonuç olarak, Türkiye Cumhuriyeti’nin sosyo-ekonomik yapısının biçimlenmesinde iç göçün etkileri rededilemez bir gerçektir. Bu durum popülizmin beraberinde sanat olgusunun da bu popülizme alet etme anlayışını ortaya çıkarmıştır. Bunun sonucu olarak yeterince dikkatli davranılmaması sonrasında, sanat olgusu içerisinde değerlendirilemeyecek çalışmalar “sanat”, bu çalışmalar içinde bulunan bireyler de “sanatçı” olarak gösterilmiştir. Bundan dolayı toplum bireyleri, ortaya çıkan “sanat” ve “sanatçı” kavramlarından hareketle değerlerini oluşturmaktadır. Ancak sunulanların değersizliği, toplum bireylerinin değerlerini değersizleştirmekte ve toplumun “ yoz kültür “ egemenliği altına girmesine neden olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Alan, (Çev: Dr. Ayda Yörüken). Mutlu Olma Sanatı Ankara 1990
Aritoteles, (Çev. İsmail Tunalı). Poetika, İstanbul, 1995
Aytürk, Nihat. Yönetim Sanatı, Ankara
Baynes, Ken (çev. Y. Atılgan). Toplumda Sanat , İstanbul 2002, s.197
Bozkurt, Nejat. Sanat ve Estetik Kuramları, İstanbul, 1992
Büyükarada, Berrak. “Değişen ve Gelişen Çevrede İnsan Faktörü”, Sanat Yazıları VII, Ankara 1998, S.31-33,
From, Eric (Çev. Ergin Ayırıkçı). Sevme Sanatı ,Ankara 1999
Gönülal, Özand. “Sanat Sınıflaması ve Toplumsal Çevre Üzerindeki Etkisi”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi www.e-sosder.com ISSN:1304-0278 Ekim 2004 C.3 S. 10 (54-62)
Kırcıoğlu, Nilgün. ”Sanat Üzerine”, Sanat Tartışmaları, s.1-11, S.B.F., Ankara, 1981
Kongar, Emre. 21. Yüzyılda Türkiye, İst.2001
Kortun Vasıf-Erden Kosova, “Göç”
<http://ofsaytamagol.blogspot.com/2007/06/migration.html>,
May, Rollo. Yaratma Cesareti, İstanbul, 1992
Mengüşoğlu, Takıyyettin. Felsefeye Giriş, İstanbul 2000,

Özdemir, Emin. Güzel ve Etkili Konuşma Sanatı, İstanbul 2000
Plehanov, Georgi. Sanat ve Toplumsal Hayat, İstanbul 1987, s.102
Plehanov Georgi-Jean Freville, Sosyalist Gözle Sanat ve Toplum, İstanbul 1974
Read, Herbert. Sanat ve Toplum, İstanbul 1967, s.140
Sözen, Metin ve Uğur Tanyeli. Sanat Sözlüğü, İstanbul, 1992
Tunalı, İsmail. Estetik, İstanbul, 1999
Tansuğ, Sezer. Sanatın Görsel Dili, İstanbul, 1988
Timuçin, Afşar. “Sağlıksız Kentleşme Olgusunun Sanata Etkileri” İstanbul 1979 s.58 (Afşar
Timuçin'in 28/11/1979. günü İstanbul'da FilarmoniDerneği'nde yaptığı konuşma metni),
<http://www.felsefelik.com/felsefedergisi/1980-10/053-061.pdf>
Williams, Raymond (Çev. Suavi Aydın). Kültür, Ankara,1993.
Worringer, Wilhelm (Çev.İsmail Tunalı). Soyutlama ve Özdeşleyim, İstanbul, 1985.